

Η έννοια της αρετής στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη

του Άκι Θωμαΐδη

Τα Ηθικά Νικομάχεια είναι, κατά την άποψη πολλών έγκυρων μελετητών, το ωριμότερο από τα ηθικά έργα του Αριστοτέλη. Στην ογκώδη αυτή πραγματεία περιγράφεται η ουσία του αγαθού ως υπέρτατου σκοπού τον οποίο επιδιώκουν οι άνθρωποι με τις πράξεις τους. Με σημείο αναφοράς λοιπόν τη διαπίστωση ότι το ύψιστο αγαθό για τον άνθρωπο είναι η ευδαιμονία κι ότι το μέσον για την επίτευξή της είναι η αρετή (ή *εὐδαιμονία ἐστὶ ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν* [Ηθ. Νικομ. 1102 a 5]¹), ο Αριστοτέλης ερευνά τη φύση της τελευταίας. Στο κείμενο που ακολουθεί θα παρακολουθήσουμε το σκεπτικό του ως προς τη διατύπωση του ορισμού της αρετής και των παραμέτρων που τον συνθέτουν.

Το γένος της αρετής

Αφετηρία της προσπάθειας του Αριστοτέλη για τον προσδιορισμό της αρετής είναι η αναζήτηση του γένους της². Ως ενέργεια της ψυχής η αρετή δεν μπορεί παρά να είναι είτε πάθος, είτε δύνάμις είτε ἔξις γιατί, όπως γράφει ο ίδιος, αυτά τα τρία είναι *τὰ ἐν τῇ ψυχῇ γινόμενα* (1105 b 22). Ποιος είναι όμως ο χαρακτήρας των παθών, των δυνάμεων και των ἔξεων, και τι από όλα αυτά είναι οι αρετές;

Ως πάθη χαρακτηρίζει ο Αριστοτέλης ό,τι προκαλεί ηδονή ή λύπη δηλαδή συναισθήματα³ όπως η αγάπη, το μίσος, το θάρρος, ο φόβος, η ζήλια κ.λπ. Πρόκειται όμως για ψυχικές καταστάσεις καθαυτές, άσχετες με τη θέση του ανθρώπου απέναντί τους γιατί, όπως εξηγεί, ούτε η δυνητική ικανότητα αλλά ούτε και η στάση του ανθρώπου απέναντι σ' αυτά τα συναισθήματα είναι πάθη. Πάθος, για παράδειγμα, είναι η οργή καθ' εαυτήν ως συναίσθημα αλλά το πάθος από μόνο του δεν προσδιορίζει εάν δύναται κανείς να οργισθεί, ούτε κατά πόσον ή πόσο εύκολα τείνει να οργίζεται. Η μεν ικανότητα ανήκει στις δυνάμεις, η δε στάση στις ἔξεις:

...δυνάμεις δὲ καθ' ἅς παθητικοὶ τούτων

[τῶν παθῶν] *λεγόμεθα, οἷον καθ' ἅς δυνατοὶ ὀργισθῆναι ἢ λυπηθῆναι ἢ ἐλεῆσαι ἔξεις δὲ καθ' ἅς πρὸς τὰ πάθη ἔχομεν εὖ ἢ κακῶς...* (1105 b 26-29).

Η καλή ή κακή στάση μας προς τα πάθη συνδέει τις ἔξεις με την προαίρεση. Η ήδη προφανής αναφορά στη βούληση, που διακρίνει τις ἔξεις από τα πάθη, εντοπίζεται από τον Αριστοτέλη ως ένας από τους λόγους εξαιτίας των οποίων οι αρετές, αλλά και το αντίθετό τους, οι κακίες, δεν μπορεί να είναι πάθη. Τα πάθη, λέει ο Αριστοτέλης, δεν είναι αντικείμενο προαίρεσης, δηλαδή βούλησης⁴ ή επιλογής: αντιθέτως οι αρετές είναι προαιρέσεις ή, τουλάχιστον, δεν υφίστανται χωρίς κάποια προαίρεση (*αἱ δ' ἀρεταὶ προαιρέσεις τινὲς ἢ οὐκ ἄνευ προαιρέσεως* [1106 a 4]). Αυτός είναι και ο λόγος που εντοπίζεται μία ακόμη διαφορά: κανείς δεν επαινεί ούτε ψέγει κάποιον εξαιτίας των παθών καθ' εαυτά, αλλά εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο *διάκειται* σ' αυτά. Αντίθετα η αρετή και η κακία είναι αντικείμενο επαίνου ή ψόγου και άρα εξαιτίας αυτών λέγεται κανείς σπουδαίος ή φαύλος και όχι εξαιτίας των παθών. Οι ίδιες οι λέξεις προσδιορίζουν τη διαφορά: κινούμαι λέμε για τα πάθη αλλά *διάκειμαι* για τις αρετές και τις κακίες:

... κατὰ μὲν τὰ πάθη κινεῖσθαι λεγόμεθα, κατὰ δὲ τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς κακίας οὐ κινεῖσθαι ἀλλὰ διακεῖσθαι πως. (1106 a 5-7).

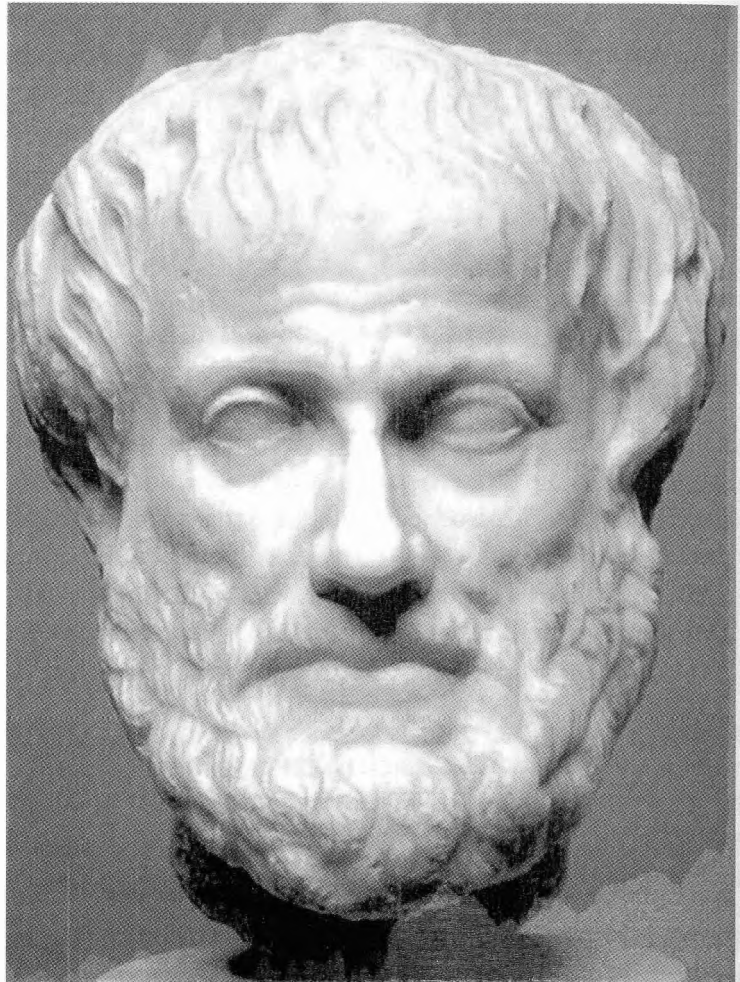
Για τους ίδιους όμως λόγους η αρετή δεν ανήκει ούτε στις δυνάμεις. Δεν λέγεται κανείς αγαθός ή κακός απλώς λόγω της δυνατότητας του να κινείται από διάφορα συναισθήματα. Η δυνατότητα (όπως και τα ίδια τα πάθη) είναι ένα χαρακτηριστικό της φύσης αλλά ἀγαθοὶ [...] ἢ κακοὶ οὐ γινόμεθα φύσει (1106 a 10, 11). Στο ζήτημα αυτό ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην αρχή του 2^{ου} βιβλίου των *Ἠθικῶν Νικομαχείων*: οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται [...] ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους. (1103 a).

Η φύση μάς δίνει τη δυνατότητα να δεχθούμε την αρετή, αλλά η ίδια η αρετή δεν υπάρχει εκ φύσεως αποκτάται εξ ἔθους. Γιατί κάτι που υπάρχει εκ φύσεως δεν αλλάζει. Όσο κι αν προσπαθήσει κανείς να συνηθίσει μια πέτρα να πηγαίνει προς τα πάνω, πετώντας την στον αέρα, δεν θα το καταφέρει γιατί η πέτρα από τη φύση της πέφτει προς τα κάτω⁵. Ενώ η αρετή που δεν υπάρχει από τη φύση, αλλά ούτε και είναι ενάντια στη φύση, αποκτάται και τελειοποιείται με τη συνήθεια.

Κατά συνέπεια, αφού η αρετή δεν ανήκει ούτε στα πάθη, ούτε στις δυνάμεις, δεν μπορεί παρά να είναι ἔξις:

εἰ οὖν μήτε πάθη εἰσὶν αἱ ἀρεταὶ μήτε δυνάμεις, λείπεται ἕξις αὐτὰς εἶναι. (1106 a 12,13).

Στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης κάνει μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση σχετικά με την πραγματική ουσία της αρετής. Αν πάντα ισχύει ότι η αρετή καθιστά κάθε πράγμα του οποίου είναι αρετή, να βρίσκεται σε ἀριστη κατάσταση (εὖ ἔχον) και να επιτελεῖ σωστά

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε στα Στάγειρα της Μακεδονίας το 384 π.Χ. Το 367 π.Χ. έφυγε για την Αθήνα και εντάχθηκε στη φιλοσοφική κοινότητα της Ακαδημίας, όπου έμεινε μέχρι τον θάνατο του Πλάτωνος, το 347. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Άσσο, στα παράλια της Μ. Ασίας και μετά στη Μυτιλήνη. Το 342 π.Χ. με πρόσκληση του βασιλιά της Μακεδονίας, Φιλίππου Β', ανέλαβε την εκπαίδευση του νεαρού διαδόχου και το 335 επέστρεψε στην Αθήνα, όπου δίδαξε για 13 χρόνια στο Λύκειο. Αμέσως μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου, το 323 π.Χ., εγκατέλειψε και πάλι την Αθήνα και εγκαταστάθηκε στη Χαλκίδα, όπου πέθανε έναν χρόνο μετά, το 322 π.Χ., σε ηλικία 63 ετών.

το έργο του (τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν) –όπως για παράδειγμα η αρετή του ματιού καθιστά σπουδαίο το ίδιο το μάτι αλλά και το έργο του, που είναι να βλέπει καλά– τότε και στην περίπτωση του ανθρώπου, η αρετή είναι ἔξις μέσω της οποίας ο άνθρωπος γίνεται αγαθός και επιτελεῖ σωστά το έργο του.

καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἴη ἂν ἡ ἕξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδώσει. (1106 a 23-26).

Οι δύο έννοιες που περιγράφει ο Αριστοτέλης είναι στην πραγματικότητα ταυτόσημες. Το μάτι είναι σπουδαίο γιατί μας κάνει να βλέπουμε καλά· δηλαδή γιατί επιτελεί τη λειτουργία για την οποία προορίζεται. Ένα μάτι που δεν βλέπει καλά δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να είναι σπουδαίο. Ομοίως, ο άνθρωπος είναι αγαθός όταν επιτύχει τη λειτουργία που τον χαρακτηρίζει, δηλαδή τον τελικό του προορισμό.

Ο W. D. Ross επισημαίνει ότι στην αναζήτηση της «χαρακτηριστικής λειτουργίας του ανθρώπου», ο Αριστοτέλης δίνει περιεχόμενο στην έννοια της ευδαιμονίας που ταυτίζεται με το ανθρώπινο αγαθό⁶. Προορισμός, επομένως, του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία, και η αρετή οδηγεί σ' αυτήν μέσω της έξις σε ενάρετες πράξεις.

Η θεωρία της μεσότητας

Για να εξηγήσει ποια συμπεριφορά είναι ενάρετη, ο Αριστοτέλης αναπτύσσει⁷ τη θεωρία της μεσότητας. Αναφερόμενος στη σχέση των έξεων με τα πάθη⁸, είχε ονομάσει έξις την καλή ή κακή στάση μας προς τα πάθη, και για να εξηγήσει ποια είναι η ορθή και ποια η λανθασμένη στάση συμπλήρωνε: *εἰ μὲν σφοδρῶς ἢ ἀνεμιμένως, κακῶς ἔχομεν, εἰ δὲ μέσως, εὖ* (1105 b 29-31). Εάν δηλαδή κάνουμε κάτι είτε με σφοδρότητα, έντονα είτε χαλαρά, χωρίς ένταση, είναι κακό. Αντιθέτως καλό είναι το μέσον.

Λέγοντας μέσον ο Αριστοτέλης εννοεί μία κατάσταση που απέχει από το πολύ αλλά και από το λίγο (δηλ. από τις ακρότητες), αλλά δεν είναι ένα αντικειμενικά οριζόμενο σημείο που προσδιορίζεται με αριθμητικό τρόπο. Αυτό το μέσον ονομάζει ο Αριστοτέλης *τὸ πρὸς ἡμᾶς* και διαφέρει από το *κατὰ τὸ πρᾶγμα* μέσον επειδή δεν απέχει αναγκαστικά εξίσου από τα δύο άκρα κι επειδή δεν είναι ίδιο για όλους, αλλά διαφέρει από άνθρωπο σε άνθρωπο, και εξαρτάται από παράγοντες που σχετίζονται με το υποκείμενο στο οποίο αναφέρεται. Εάν για παράδειγμα τα δέκα είναι πολλά και τα δύο είναι λίγα, τότε

το *κατὰ τὸ πρᾶγμα* μέσον είναι το έξι γιατί απέχει εξίσου (κατά τέσσερις μονάδες) τόσο από το ένα άκρο όσο και από το άλλο. *Τοῦτο δὲ, λέει ο Αριστοτέλης, μέσον ἐστὶ κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν. Τὸ δὲ πρὸς ἡμᾶς οὐχ οὕτω ληπτέον* (1106 a 37-1106 b 1) διότι αν για τους αθλητές ποσότητα φαγητού 2 μων⁹ είναι λίγη και 10 μων πολλή, δεν σημαίνει πως ο προγυμναστής θα συστήσει ως ιδανική ποσότητα τις 6 μνες γιατί κι αυτές μπορεί για κάποιον πρωτόπειρο αθλητή να είναι πολλές, ενώ για κάποιον σωματώδη και έμπειρο να είναι λίγες. Κατά συνέπεια η αποφυγή της υπερβολής και της έλλειψης, και η αναζήτηση του μέσου που πρέπει να επιδιώκουμε, δεν αφορά το μέσον σε σχέση με το πράγμα, το οποίο ορίζεται αριθμητικώς, αλλά το μέσον σε σχέση με εμάς.

...πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἔλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται, μέσον δὲ οὐ τὸ τοῦ πράγματος ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς. (1106 b 6-9).

Με τον τρόπο αυτόν λειτουργώντας κάθε τέχνη, παράγει έργα που χαρακτηρίζονται από τελειότητα κι αφού η αρετή όπως και η φύση είναι ανώτερη από κάθε τέχνη, στο μέσον πρέπει να αποβλέπει (*τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστικὴ* [1106 b 17, 18]).

Προφανώς το μέσον δεν είναι μία ευρεία περιοχή μεταξύ της υπερβολής και της έλλειψης, αλλά ούτε και ένα ελαστικό σημείο που μπορεί να μετακινείται κατά το δοκούν σ' αυτήν την περιοχή. Απεναντίας η μεσότης που αναφέρεται στην αρετή είναι συγκεκριμένη και, ως επιλογή και πράξη, πρέπει να εκδηλώνεται κατά το δέον (*ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ* [1106 b 23, 24], δηλαδή, όποτε πρέπει, για τα πράγματα που πρέπει, με τους ανθρώπους που πρέπει, για τον λόγο που πρέπει και όπως πρέπει). Ποιοι παράγοντες καθορίζουν όλα αυτά τα «πρέπει», θα δούμε παρακάτω στον ορισμό της αρετής.

Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει βέβαια ότι αναφέρεται στην ηθική αρετή γιατί αυτή έχει

σχέση με τα πάθη και τις πράξεις και σ' αυτά υπάρχει υπερβολή, έλλειψη και μέσον. Σε ό,τι αφορά τις διανοητικές αρετές, δηλαδή τη σοφία, τη σύνεση και τη φρόνηση, δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για μεσότητα γιατί εκεί μας ενδιαφέρει το ανώτερο δυνατό σημείο. Όπως επίσης και στην αρετή την ίδια, η οποία μπορεί μεν να είναι μεσότης, όπως ήδη αναφέρθηκε, αλλά μεσότης από την άποψη της αναζήτησης της ουσίας και του περιεχομένου της. Ως έκφραση του αρίστου είναι ένα ακρότατο σημείο που «δὲν ἐπιδέχεται περαιτέρω ἀνύψωσιν»¹⁰.

... κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης. (1107 a 6-8).

Ακόμη όμως και αναφορικά με τα πάθη και τις πράξεις, η μεσότης δεν μπορεί να έχει γενική εφαρμογή (οὐ πᾶσα δ' ἐπιδέχεται πράξις οὐδὲ πᾶν πάθος τὴν μεσότητα [1107 a 9, 10]) γιατί υπάρχουν πράξεις και πάθη τα οποία είναι φαύλα καθ' αυτά. Δεν έχει σημασία αν κλέβει κανείς πολύ ή λίγο· η ίδια η κλοπή είναι πράξη εσφαλμένη και κατακριτέα, και δεν υπάρχουν στιγμές ή συνθήκες που θα την επέτρεπαν. Το ίδιο συμβαίνει με πλήθος άλλα φαύλα πάθη και πράξεις: τη μοιχεία, τον φόνο, την ακολασία τον φθόνο την αναισχυντία κ.λπ.

Κατ' αντίστροφο τρόπο πράξεις ή πάθη αξιέπαινα, αν και οντολογικά αποτελούν μεσότητες (όπως η ίδια η αρετή), αξιολογικά αποτελούν άκρα όπως για παράδειγμα η ανδρεία που βρίσκεται μεν μεταξύ θράσους και δειλιάς¹¹ αλλά δεν μπορούμε να πούμε για κάποιον ότι είναι υπερβολικά ανδρείος ή λίγο ανδρείος, αλλά ότι είναι ή δεν είναι. Αν δεν είναι ανδρείος τότε κλίνει προς μία υπερβολή (θράσος) ή μία έλλειψη (δειλία): ... ἀνδρείας οὐκ ἔστιν ὑπερβολή καὶ ἔλλειψις διὰ τὸ μέσον εἶναι πως ἄκρον. (1107 a 24, 25).

Ο ορισμός της αρετής

Ο ορισμός της αρετής την προσδιορίζει ως

προαιρετική έξη, που χαρακτηρίζεται από μεσότητα, όπως ορίζεται από τον λόγο και σύμφωνα με τη γνώμη του φρόνιμου ανθρώπου.

Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. (1106 b 40 - 1107 a 1,2)

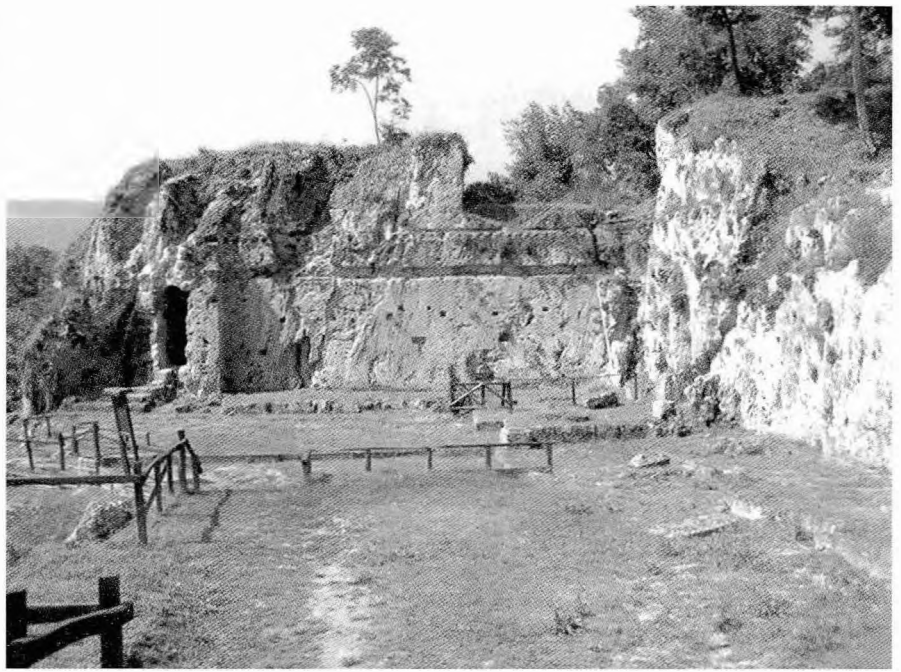
Την αντίληψη ότι η αρετή αποκτάται με τον εθισμό σε ενάρετες πράξεις ο Αριστοτέλης την κατέστησε σαφή σημειώνοντας ότι γίνεται κανείς δίκαιος ή σώφρων συνηθίζοντας να πράττει πράξεις δίκαιες ή σώφρονες. Ωστόσο, αυτό από μόνο του δεν αρκεί γιατί μπορεί μια ενέργεια να γίνει τυχαία, ή κατόπιν υποδείξεως ή ακόμη κατόπιν καταναγκασμού. Τέτοιου είδους πράξεις, ακόμη κι αν είναι ενάρετες, δεν οδηγούν στην αρετή. Προϋπόθεση, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, είναι αυτός που πράττει, να έχει επίγνωση αυτού που πράττει, και οι πράξεις του να είναι αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης κι επιλογής¹².

... τὰ [...] κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα οὐκ ἐὰν αὐτὰ πως ἔχη, δικαίως ἢ σωφρόνως πράττεται, ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὁ πράττων πῶς ἔχων πράττη, πρῶτον μὲν ἐὰν εἰδῶς, ἔπειτ' ἐὰν προαιρούμενος... (1105 a 31-35).

Η γνώση είναι καθοριστική όχι μόνο για τη διαδικασία της ενσυνείδητης-εγνωσμένης επιλογής αλλά και γιατί μας βοηθάει να αντιληφθούμε σε τι συνίσταται η μεσότητα στην οποία πρέπει να εθιστούμε. Με άλλα λόγια, η μεσότητα ορίζεται λόγῳ (διαμορφώνεται δηλαδή ως σκέψη-γνώση στο έλλογο μέρος της ψυχής), σύμφωνα με πρότυπα που καθορίζει το αξιολογικό κριτήριο του φρονίμου ανθρώπου (ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν). Όπως επισημαίνει ο Π. Κόντος¹³ το αξιολογικό αυτό κριτήριο δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως διατυπωμένος ηθικός κανόνας σύμφωνα με τον οποίο πρέπει κανείς να ενεργεί, αλλά ως δυνατότητα για κρίση, προερχόμενη από την έμπρακτη αντίληψη του αγαθού που υπαγορεύει ο ενάρετος βίος.

Η ηθική δεν μπορεί να λειτουργεί θεωρητικά και αυτόνομα (οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστίν

ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἴν' ἀγαθοὶ γενώμεθα, ἐπεὶ οὐδὲν ἂν ἦν ὄφελος αὐτῆς [1103 b 31-33]) και για τον Αριστοτέλη δεν συνίσταται τελείωση του ανθρώπου έξω από την πολιτική κοινότητα· ο «φρόνιμος» είναι στην πραγματικότητα η προσωποποίηση¹⁴ του προτύπου βάσει του οποίου πρέπει να προσεγγίζονται τα ηθικά ζητήματα στο πλαίσιο της κοινότητας αυτής ή, όπως γράφει ο M. Vegetti, η «μέση συμπεριφορά όλων των [...] ἐνάρετων πολιτῶν»¹⁵.

Η τοποθεσία κοντά στη Νάουσα, η επικαλούμενη «σχολή Αριστοτέλους» είναι με μεγάλη βεβαιότητα το μέρος όπου ο νεαρός Αλέξανδρος έγινε, μεταξύ άλλων, κοινωνός της αριστοτελικής ηθικής. Έχει ενδιαφέρον η παρατήρηση του Δ. Λυπουρλή ότι η ηθική αυτή εντάσσεται αποκλειστικά στο πολιτικό πλαίσιο της ελληνικής πόλης-κράτους, γεγονός που εξηγεί την αντίφαση της δημιουργίας από τον Αλέξανδρο μιας αχανούς αυτοκρατορίας ξένης προς τις ηθικές και πολιτικές αρχές που διδάχθηκε από τον Αριστοτέλη. (Βλ. σχετ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλίο Β', εισ.-μτφρ.-σχ. Δ. Λυπουρλής, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002, σ.σ. 91-94).

Τα δύο σκέλη του ορισμού της αρετής είναι αλληλένδετα. Όπως ήδη εξηγήσαμε, η συνήθεια χωρίς την γνώση δεν αποτελεί αρετή γιατί η γνώση είναι απαραίτητη και για τον καθορισμό της *πρὸς ἡμᾶς μεσότητος* αλλά και για την επιλογή της πρακτικής εφαρμογής της. Από την άλλη μεριά, η γνώση από μόνη της και πάλι δεν οδηγεί στην αρετή. Όπως η γνώση μόνη των ιατρικών συμβουλών δεν οδηγεί στην ίαση εάν αυτές δεν εφαρμοστούν, έτσι και η γνώση της αρετής είναι άχρηστη αν δεν μετατραπεί σε καθ' ἑξιν εφαρμογή ἐνάρετων πράξεων¹⁶. Μόνο η απόλυτη συνεργασία του ἔλλογου μέρους της ψυχῆς όπου εδράζεται η γνώση του αγαθού, με το ἄλογο μέρος το οποίο ευθύνεται για την εφαρμογή του, οδηγεί στην αρετή και ἄρα στην ευδαιμονία¹⁷. Η ανατροπή της σωκρατικής θέσης ότι η αρετή είναι γνώση, δεν απαξιώνει τελικά τη σημασία της αγωγῆς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το απόσπασμα παραθέτει ο Δ. Λυπουρλής (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλίο Β', εισ.-μτφρ.-σχ. Δ. Λυπουρλής, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονί-

κη 2002, σ. 64). Στον ίδιο ανήκει και η επισήμανση ότι «... ο ορισμός του της *ευδαιμονίας* υποχρέωσε [...] τον Αριστοτέλη να αναζητήσει επίμονα [...] τον ορισμό της αρετής: στην πραγματικότητα τα *Ηθικά Νικομάχεια* είναι, σχεδόν στο σύνολό τους, μια διεξοδικότατη διερεύνηση του ενδιαφέροντος αυτού θέματος.», (στο ίδιο, σ. 67).

2. «...“ὁ ὀρισμὸς ἐκ γένους καὶ διαφορῶν ἐστίν”» (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, ο.π., σημ. 43, σ.σ. 199, 200).

3. Ο χαρακτηρισμός των παθῶν ως συναισθημάτων βρίσκει αντίθετο τον Δ. Λυπουρλή με το επιχείρημα ότι, ως «ἄλογες παρορμήσεις της ψυχῆς», τα πάθη αποτελούν «καθαρά βιολογικές ιδιότητες του ανθρώπου» (Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, ο.π., σ.σ. 70, 71). Ωστόσο ακριβώς με την έννοια αυτή, τα ανθρώπινα συναισθήματα συνιστούν μια ακούσια λειτουργία του ανθρώπου (φοβάται κανείς ή οργίζεται ή αγαπά ή ζηλεύει χωρίς να το επιδιώκει) και είναι αυτή η διάκριση που εννοεί ο Αριστοτέλης σε σχέση με τις δυνάμεις και τι ἔξεις. Το γεγονός αυτό νομιμοποιεί

κατά τη γνώμη μου τη χρήση του χαρακτηρισμού που χρησιμοποιείται από πολλούς μελετητές (βλ. ενδεικτικά Ross W.D., *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μητσού, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα ³2001, σ.287).

4. Ο W.D. Ross αντιδιαστέλλει την εκούσια πράξη από την προαίρεση, κατατάσσοντας την τελευταία σε ένα υψηλότερο επίπεδο όσον αφορά την αξία της στην εφαρμογή ενάρετων πράξεων (βλ. σχετ. Ross W.D., *Αριστοτέλης*, ο.π., σ.σ. 283-285). Η έννοια της προαιρέσεως λόγω της ειδικής σημασίας της στον ορισμό της αρετής θα μας απασχολήσει διεξοδικότερα παρακάτω.

5. 1103 a

6. Βλ. σχετ. Ross W.D., *Αριστοτέλης*, ο.π., σ.σ. 271, 272. Ο Ross διευκρινίζει ότι χαρακτηριστικό του ανθρώπινου αγαθού είναι ότι το ίδιο αποτελεί τέλος και όχι μέσον για την επίτευξη άλλου σκοπού. (Πρβ. και το σχόλιο του Δ. Λυπουρλή, *Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια*, ο.π., σημ. 56, σ.σ. 204-206).

7. Για τις οφειλές της αριστοτελικής θεωρίας της μεσότητας στον Πλάτωνα, βλ. Düring I., *Ο Αριστοτέλης, Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του*, μτφρ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα ²2003, σ. 224 κ.ε.

8. Η παρατήρηση ανήκει στον Δ. Λυπουρλή (*Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια*, ο.π., σ.72).

9. Η αττική μνα (= 100 δραχμές) ήταν μονάδα βάρους που αντιστοιχούσε σε 430 περίπου γραμμάρια και, προκειμένου για ψωμί σιταριού, σε 1160 περίπου θερμίδες.

10. Η διατύπωση ανήκει στον Κ.Δ. Γεωργούλη που παραπέμποντας στον Ν. Χάρτμαν παρατηρεί ότι η μεσότης αφορά την οντολογική διάσταση που αναφέρεται στο περιεχόμενο της ηθικής πράξεως αλλά από αξιολογική άποψη, «ή ἀρετή είναι κάτι τὸ ἀπόλυτον, μὴ ἐπιδεχομένη οὔτε ὑπερβολὴν οὔτε ἔλλειψιν.» (Γεωργούλης Κ.Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα ⁴2004, σ. 309).

11. 1107 b 1-5

12. Για την ειδική σημασία της έννοιας της προαίρεσης βλ. την ανάλυση του W. D. Ross (Ross W.D., *Αριστοτέλης*, ο.π., σ.σ. 283-285).

13. Κόντος Π., «Ηθική και Πολιτική Φιλοσοφία», στο Βιρβιδάκης Σ., κ.α., *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: Από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο Αι-*

ώνα, τομ. Α', εκδ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2000, σ. 208.

14. Στο ίδιο.

15. Vegetti M., *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ. Δημητρακόπουλος, εκδ. Τραυλός, Αθήνα ¹⁰2003, σ. 249 (η υπογράμμιση δική μου).

16. 1105 b 14-20

17. Βλ. σχετ., Ζιγκόν Ο., *Βασικά Προβλήματα της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991, σ.σ. 291-293.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΜΕΛΕΤΕΣ

Βιρβιδάκης Σ., κ.α., *Ελληνική Φιλοσοφία και Επιστήμη: Από την Αρχαιότητα έως τον 20^ο Αιώνα*, τομ. Α', εκδ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2000.

Γεωργούλης Κ.Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα ⁴2004.

Ζιγκόν Ο., *Βασικά Προβλήματα της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991.

Brun J., *Ο Αριστοτέλης και το Λύκειο*, μτφρ. Μ. Η.Π. Νικολούδης, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα χ.χ.

Düring I., *Ο Αριστοτέλης, Παρουσίαση και Ερμηνεία της Σκέψης του*, μτφρ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα ²2003.

Ross W.D., *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μητσού, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα ³2001.

Vegetti M., *Ιστορία της Αρχαίας Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ. Δημητρακόπουλος, εκδ. Τραυλός, Αθήνα ¹⁰2003.

Β. ΚΕΙΜΕΝΑ

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλίο Β', εισ.-μτφρ.-σχ. Δ. Λυπουρλή, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002.

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλία Α' - Δ', εισ.-μτφρ.-σχ. Δ. Λυπουρλή, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.

Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλία Ε' - Κ', εισ.-μτφρ.-σχ. Δ. Λυπουρλή, εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.